

РИСИ ОБРАЗУ СИЛЬНОЇ ОСОБИСТОСТІ В ТВОРЧОСТІ ІВАНА БАГРЯНОГО

Художник і поет, письменник і політик Іван Павлович Багрянний (1906—1963) — одна з постатей української культури, цікавих перш за все своєю суперечливістю й небажанням укладатися у звичні схеми. 1929 року молодий Багрянний книгою «Ave Maria» започаткував український самвидав. Деякі дослідники [7] вважають його найпопулярнішим письменником літератури української еміграції. Кожен його твір викликав гарячі дискусії, вочевидь, митець заторкав актуальні теми. П'єси «Морітурі» (1947) і «Розгром» (1948) режисер Р. Василенко ставив в Австралії і, пізніше, в Україні. Памфлет «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» (1946), романи «Тигролови» (1944) та «Сад Гетсиманський» (1950) перекладені багатьма європейськими мовами (загальний наклад «Тигроловів» однією англійською мовою перевищив мільйон примірників), здобувши прихильні рецензії в десятках чужинських видань, серед яких такі, як «Нью-Йорк Таймз», «Фігаро Літерер» та ін. 1963 року спеціальна комісія вживала заходів щодо надання Багряному Нобелівської премії, але смерть письменника ці заходи припинила. За той період, коли і українотеренний читач отримав змогу знову ознайомитися з його творами, в Україні вийшла друком більшість художніх текстів, а «Тигролови», «Сад Гетсиманський», «Огненне коло» (1953) і ряд поезій уже витримали кілька видань; за біографією митця був знятий документальний фільм, за романом «Сад Гетсиманський» — художній. За його творчістю захищений ряд дисертацій; постать Багряного надихнула деяких діаспорних і місцевих митців на написання художніх творів. Все це дозволяє стверджувати, що І. Багрянний є помітним культурним явищем, яке переросло рамки тільки літератури.

Однією з найопукліших особливостей ідеології багрянівських текстів є образ сильної особистості, котра зазвичай є головним героєм даного твору. Цей образ походить від «самовиписування» автора, яке виразилося перш за все в автобіографічності творів і походить від психологічних особливостей Багряного: інколи завищеної самооцінки (А. Любченко 1944 р.: «Хлопець... трохи хворий на *mania grandiosa*» [21, с. 176]), авторського «жадання влади», індивідуалізму творчої людини, темпераменті, буремній біографії. Це й намагання звільнитися від

минулого: «письмове зізнання», сповідь, психоаналітичний сеанс (із чужинських критиків цю особливість — публіцистичність, документалізм художньої прози — відмітив Ю. Лободовський, однак, зазначив він, зростання автентичності погіршує мистецький бік тексту [22]). Так письменник зображує процес написання «Тигроловів»: «Мені не треба було нічого вигадувати. Життя товпилося в душі і виривалося, як Ніагара. (...) Я не просто писав — я жив! І упивався тим життям, повтореним з такою страшною силою, що перевищує силу реальності на багато разів» [20, с. 456].

Ще однією причиною культивування образу сильної особистості вважаємо історіософські пошуки письменника. Історіософія І. Багряного обертається навколо «розстріляного відродження» 1920-х років та історичні паралелі в його творчості служать віддзеркаленням чи можливостями відтінити, виразити, порівняти, знайти схожі елементи в інших періодах історії: Давній Рим («Морітурі»), Трипілля, козацька доба («Тигролови»), українсько-російська історія («Скелька» — 1928, «Сад Гетсиманський») — всюди автор шукає причини трагедії «двадцятників». Потопання національної революції, знищення творчої еліти революційного покоління, поразка Повстанської армії в Другій світовій війні ставить Багряного перед проблемою «неісторичності» своєї нації, її керованості обставинами. Автор наголошує, що історію творять особливі люди разом із своїм народом — вихідці з мас, розвинуті, себестворені, кращі його представники, які через всебічне інтелектуальне, національне, фізичне самовдосконалення є творцями ідей (від політичних до релігійних): у «Саду Гетсиманському» головне завдання Андрія Чумака — творити історію для мас, давати їм простір, щоб вони змогли стати творцями власного життя. Найпромовистішим тут є епіграф із «Вальдшнепів» (1926) М. Хвильового, дібраний Багряним до повісті-вертепу «Розгром» (1948): «Я бачу перед собою нових невідомих людей — сильних, як леопард, прозорливих, як ЧеКа, і вільних, як Воля» [3, с. 6].

Сильні, непересічні особистості відрізняються надлюдськими «цезарськими» рисами: феноменальним ресурсом організму і всебічною обдарованістю — пам'яттю, інтелектом, моральною твердістю. Цей образ наближається до романтичного поняття генія або героя: «Що значить неможливо? Як не існувало й

поняття не вмію. Він з школярських років полюбив англійську, кимсь розказану йому, відповідь на запитання — чи вмієте грати на роялі? — не пробував, може, й умію» [4, с. 324]. У поемі «Скелька» кріпак-заколотник Данило демонструє мужність, хитрість, організаторські здібності; риси характеру Ольги («Розгром») — моральний максималізм, сміливість, незалежність мислення й дій; у тексті «Людина біжить над прірвою» (1949) український Мересьєв — Максим Колот — кілька тижнів без їжі йде по снігу майже босоніж, отримує духовну перемогу над усіма мучителями; в «Саду Гетсиманському» Андрій Чумак проявляє нереальну витривалість у в'язниці; протагоніста сатиричної поеми «Антон Біда — Герой труда» (1955) характеризує велич прощення ворогів. Героїв Багряного бояться їхні слідчі й охоронці — Многогрішного («Тигролови») — Медвин, Чумака — Сергеев і наглядачі, Сміяна («Маруся Богуславка» — 1957) — Сазонов.

Образ сильної особистості бере початок у давньому обожненні сили і влади. У християнську еру в Європі ця постать набуває популярності в час Відродження, коли відбувається злам засад феодалізму, збільшується кількість шляхів самореалізації особистості (чернечі ордени, єретичні рухи, університети), реабілітується важливість земної діяльності, секулярна філософія (Дж. Бруно, П. делла Мірандола, Н. Макіавеллі, М. Монтень) висуває Людину в центр усесвіту й суспільства, роблячи її головним предметом мислення й пошуку. Серед українського інтелектуального прошарку Нового часу ця ідея не отримала поширення, проте різними, інколи віддаленими версіями цього образу можна вважати ідеали неформальних суспільних рухів України: козацтва, чумаків, вільних поселенців півдня України, махновщини, «куркулів».

Серед текстів, відомих і співзвучних Багряному, такі риси можна знайти в біографії Г. Сковороди: прояви сили духу, рішучості, цілісності, внутрішньої незалежності. Унікальна постать української культури була «наново відкрита» в 1920-і роки, коли святкується двохсотліття філософа, з'являється маса видань зі сковородинознавства: наукових розвідок з «вершиною» — розвідкою Д. Багалія «Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода» (1926) і художніх текстів П. Тичини, В. Поліщука, М. Івченка, М. Рильського. Подібні здібності є і у Тіля Уленшпігеля, персонажа епосу Ш. де Костера (1867); цей твір Багрянний згадує 1947

року серед вірцевих для себе [2]. Уленшпігель — «майстер на всі руки, борець за визволення вітчизни, сміливий і відважний гез, зброєю якого в боротьбі з ворогами стають разуче слово і в'їдлива пісня, глузливий сміх і гострий меч» [14, с. 474].

У XVIII ст. головну роль у розгортанні образу сильної особистості зіграли Ф. Ніцше та Ф. Достоевський. Заклик Ніцше — відродження ідеалу надлюдини — ідеалу античності і відродження, відмова від культу слабості й приниженості, каяття й самопожертви, нав'язаного християнством — релігією лицемірства. «Надлюдина — це сенс світу» [13, с. 11] — повторює філософ у своєму центральному творі «Так казав Заратустра» (1885). Цей ідеал, за задумом Ніцше, може бути реалізований лише за умови, що людство повернеться до джерел своєї історії, коли будуть правити люди вищої раси — «хазяї», люди, які представляють собою досконалість насамперед у біологічному відношенні. Вони не будуть обтяжені ні побутовими, ні соціальними, ні релігійними обмеженнями й забобонами й тому будуть абсолютно вільні. Авторитетність учення Ніцше для Багряного засвідчує те, що в тексті «Розгром» його книги знаходяться в бібліотеці Ольги Урбан, яка вступає в психологічний двобій із молодим есесівцем Матісом, аби довести належність українців до вищої раси. Крім того, ніцшеанська проблематика пронизувала світову літературу початку століття й українську зокрема (творчість «хатян», членів ВАПЛІТЕ, «вісниківської квадриги» тощо.).

Одним із основних творів, у яких Достоевський розгортає свою концепцію людинобога, є роман «Біси» (1871). У ньому вивчення російською інтелігенцією можливостей людського духу веде до віри в нову, досконалу людину, яка спростує моральні рудименти християнства і замінить собою невдалу місію й положення Христа:

«— Хто навчить, що всі [люди — М. Б.] добрі, той світ завершить.

— Хто вчив, Того розіп'яли.

— Він прийде, і ім'я йому людинобог.

— Боголюдина?

— Людинобог, у цьому різниця» [10, с. 145]. В «Марусі Богуславці» цей твір читає Ата перед її головним диспутом із секретарем обкому ЛКСМУ Павлом Гуком, де ставить проблему історичної справедливості, людської гідності й цінності життя

окремої людини; цей диспут у певній мірі є епіграфом до всієї трилогії «Буйний вітер», де «Маруся Богуславка» править за перший том.

Початок ХХ століття ознаменувався розвитком технології, революційним рухом у багатьох країнах, «сп'янінням» від глибини суспільних і світоглядних перетворень. Незважаючи на небувалий терор і жорстоке перетворення звичного способу життя, безліч митців у різних країнах оспівували людську велич — велич чистого волонтаризму. У зв'язку з цим з неменшою гостротою стояла проблема лідерства, гідного проводу. М. Хвильовий у збірнику памфлетів «Камо грядеши» (1925) наполягає на біологічній призначеності людини до творчої й керівної діяльності: «“митцем взагалі” може бути виключно яскрава індивідуальність, яка має не тільки чималий життєвий досвід, але й силу деяких фрейдівських передумов, зрегулювала свою творчу діяльність по призначеній їй самою природою суті» [17, с. 410].

Багряний також вірить у здатність людей, а не економічних чинників, впливати на хід історії, тому й вітає прихід надлюдини. Зрозуміло, що такий мотив обов'язково проходить свою специфічну трансформацію в «новорелігійному» мисленні митця. Сильні, сміливі особистості є «обранцями» Бога, з ними завжди благословення, сприяння, посмішка долі. У «Тигроловах» ця ідея виражена в низці прислів'їв, які глоризують ризик і силу: «Сміливі завжди мають щастя»; «Бог не без милості, козак не без щастя» [5, с. 198, 181]. Саме «сміливі» є елітою, справжньою аристократією. Тут письменник спирається на концепцію «провідної верстви», «активної меншості» Д. Донцова й В. Липинського. Згідно цієї концепції, термін «аристократія» означає не так титулованих нащадків колишньої аристократичної верстви, як тих, хто зараз має організаційно-громадські здібності. За Д. Донцовим («Маса і провід», 1939), ознаки реальної еліти — героїзм, тиранія, волонтаризм, жага відповідальності, велична ідея, готовність руйнувати старе. Наступне висловлювання прояснює ставлення Багряного до особи Донцова і його поглядів того часу: «того Донцова, яким мені дорікали й за якого вкорочували віку.

...це був ідеолог і провідник націоналізму, який здібний був на правильну та розумну оцінку й підтримку навіть Миколи Хвильового» [2, с. 575].

Належність героїв Багряного до нової аристократії також базується на твердості їхніх переконань, оптимістичному настрої, видатних особистих якостях. Принципові тенденції побудови такого образу наявні вже в ранній поемі «Скелька». У центрі всіх колізій — лідер, якого відрізняє непересічна вдача і зв'язок із традицією — він нащадок старої еліти:

Данило був так ніби отаман;
 Хоч молодий, але розумний, смілий. (...)
 Він виглядить, як справжній син козачий. (...)
 Так часто марив він серед липкої мли —
 Як встане слава, й бій кривавий гряне,
 І блисне меч...
 Гей, сили в нім гули, —
 Недаром же батьки колись були
 У Гадяцькому полку чотарями [1, с. 372].

У зрілій творчості письменника схема центрального персонажа лишається майже без змін. Неоаристократ Андрій Чумак із «Саду Гетсиманського» підтримує свій безумовний авторитет перевагою над охоронцями і енкаведистами та глибиною впливу на людей. Він також є перехідною ланкою між старою й новою українською «провідною верствою»; слідчий Донець визнає вибраність його роду в такий спосіб: українські прізвища на «-енко» належать голоті, гречкосіям, а чисті корені, як-от «Чумак» і «Донець», указують на нащадків козацької старшини.

Треба відмітити ще одне джерело елітаризму багрянівських героїв — німецький нацизм. Звичайно ж, автор будь-які погляди сприймав критично, переробляючи їх на користь своїх смаків і цілей. Тим паче, що наявний доволі складний процес рецепції нацистської проблематики українськими інтелектуалами. Так, у середині 1920-х, пише В. Агеєва, коли М. Хвильовий у памфлеті «Україна чи Малоросія?» (1926) писав, що «темперамент фашизму не може не викликати симпатію» [18, с. 748], «фашистська ідеологія ще не виявила своєї антигуманної сутності» [18, с. 806]. З цим погоджується й біограф А. Гітлера Дж. Толанд, стверджуючи: якби фюрер помер 1937 року, в четверту річницю приходу до влади, він увійшов би до німецької історії як один із її найвеличніших діячів [16]. Українським культурним

діячам імпонувала ідеологічна установка нацизму на «яскраву особистість» на противагу колективістському соціалізму. З іншого боку, у 1940-х роках позаду було грубе потоптання ідеалів національної революції, голодомор і тотальний геноцид українства. На цьому фоні нацизм, який (офіційно) обіцяв відродження національних культур на захоплених землях, здавався гідною альтернативою. Про оптимізм щодо німецького правління на початку Другої світової війни свідчить, серед іншого, щоденник А. Любченка: «Харків, 2 / XI — 41 р. Україна воскресає. ...мій нарід, пройшовши це страшне горнило, зазнає нового кращого життя і щоб там не було, а Україна, ставши двадцять п'ять років тому на шлях власної державності, крізь бурі, тортури, знуцання і визиск все одно державності не втрачає і тепер починає новий рішучий етап свого ствердження» [21, с. 7].

З ідеологією нацизму Багрянний ознайомився у 1920-і з газет і з розповідей друзів-письменників, бувалих за кордоном (Андрій Чумак із «Саду Гетсиманського» до «впадіння в немилість» був у Франції) і під час праці під фашистським правлінням: художником у Народному домі (Охтирському театрі, 1939—1941) [20] та журналістом у газеті «Нова Україна» (1941—1942) під редакцією В. Петрова [15], а решту воєнного часу — у співпраці з українським підпіллям (ОУН, УПА), провідники якого (Є. Коновалець, С. Бандера) під впливом авторитарних учень С. Петлюри і Д. Донцова культивували ідеал сильної особистості. У різній мірі нацистське вчення містилося в роботах Г. Гауптмана, О. Шпенглера, Р. Штрауса, М. Гайдеггера, Дж. Б. Шов, А. Тойнбі, котрі в певний період підтримували гітлеризм; співтворцями окультного нацизму були, серед іншого, добре відомі в Україні містики: Є. Блаватська, Е. фон Гартман, Р. Штайнер, Г. Майрінк [8].

Наслідування, обговорення й подолання нацистського варіанту надлюдини найпомітніше виражені в «Тигроловах», «Розгромі», «Огненному колі» й зосереджені навколо СС (нім. SS, скор. Schutzstaffeln — охоронні загони) — військової організації кращих сил Третього рейху, містичного ордену обраних. Роботу СС характеризувала ретельна селекція — у «Тигроловах» функцію відбору панівного класу виконує сувора природа, в «Розгромі», «Огненному колі» та більшості багрянівських текстів — страждання: війна, репресії, ув'язнення. Вимогою до вступу до СС була чистота арійської крові; багрянівська формула

ідентичності включає відповідне походження кандидата: Многогрішний з «Тигроловів» та Чумак із «Саду Гетсиманського» — козацькі нащадки. Вступники давали клятву кров'ю й землею — саме такі мотиви видінь Петра на початку «Огненного кола» («Снилося, що землю їв на вулиці рідного міста...» [6, с. 234] та видиво скривавленої Ати, його нареченої, з дітям на руках). «Після проходження курсу виховання в “Юнгфольку” хлопчики приймалися до “Гітлер'югенда” (“Гітлерівської молоді”), де їм видавалися кинджали з вигравіруваним написом “Кров і честь”. Їм повідомляли, що віднині вони можуть не тільки носити коричневу сорочку, а й захищати її силою зброї. Багато хто розумів це як уседозволеність, як належність до вищих істот» [16, с. 283] — свідчить Дж. Толанд. Функцію іменної зброї в «Тигроловах» виконує гвинтівка старого Сірка, подарована «самим» В. Блюхером бойовому товаришеві по Громадянській війні.

Функції еліти прояснює вчення соціолога В. Парето про «боротьбу еліт», яке прямо цитує Д. Донцов у зазначеній праці [9]. Ця боротьба походить від основної суперечності: еліта повинна змінюватись, але еліта не хоче змінюватись. На тих же позиціях стоїть і В. Липинський: «Постійне відновлення аристократії — ось вічний і незмінний наслідок кожної боротьби творчих, продукуючих, працюючих класів» [11, с. 51] (Багрянний «відкрив» для себе Липинського в кінці 1940-х років, 1948 р. рекомендував його «Листи до братів-хліборобів» (1928) в якості настільної книги кожному членові УРДП і його повоєнна художня творчість позначена глибоким впливом українського політолога). Виходячи з цього, рефрен поеми «Гуляй-поле» (1944) — клич до апокаліптичної помсти — викликаний національною катастрофою — знищенням старої еліти:

...немає вже гордих, лиш ниці й покірні, —
 Нікчемні пророки і брехуни,
 Дрібненькі політики й говоруни...
 Меч не тримається в їхній руці,
 І переляк на лиці [1, с. 51].

Надлюдська природа нової раси панів проявляється в перемозі над світом природи («Тигролови»), власними ілюзіями («Огненне коло»), а також у перемозі

над іншими націями: росіянами («Тигролови» і «Сад Гетсиманський»), італійцями («Людина біжить над прірвою») й німцями («Розгром», «Огненне коло» (гітлерівці схарактеризовані тут як «Салдафонські надлюди» [6, с. 273])). У «Марусі Богуславці» ознака справжньої еліти — влада над душами молоді.

Ще однією рисою сильної особистості творів Багряного є усвідомлення свого покликання, призначення. Многогрішний, Чумак, Сміян сприймають себе лідерами, провідниками мас, «будителями» національного духу. Термін «покликання» в теології позначав поняття, яке характеризує буття людини в якості засобу виконання божественної волі. У світському розумінні «покликання» є спорідненістю людині того чи іншого життя, діяльності, професії, найкращої придатності до них. Прагнучи вплинути своїми текстами на читача, спонукати його на виконання громадського зв'язку, Багрянний наполягає на пріоритеті суспільного покликання своїх героїв та ідеологічної функції української літератури («Думки про літературу» — 1946). З «багрянівського» контексту на суспільному призначенні героя й митця зокрема акцентували увагу Ф. Шіллер, Ш. де Костер, Леся Українка, О. Олесь.

На відміну від спрощених «суперменів» Багряного спостерігаємо поступовий шлях Вільгельма Телля (Ф. Шіллер, 1804) до усвідомлення своєї місії та необхідності боротьби; на початку твору він проявляє, так би мовити, егоїстичний індивідуалізм: «В кім сила є, той найміцніший — сам» [19, с. 801]. Телль — не народний месник (Кирило Кожум'яка чи Робін Гуд), а приватна особа, можливо, дещо непересічна. Його Боротьба за Свободу виростає з особистої, приватної трагедії — вимоги ландскнехта стріляти в сина й загроза віроломного ув'язнення (для Тіля Уленшпігеля Ш. де Костера — помсти за обмовленого й спаленого батька, а якщо навести історичний приклад, зсічення на смерть сина Б. Хмельницького польським шляхтичем). Виїмок становить поема Багряного «Антон Біда — Герой труда», де протистояння Антона радянській системі поступово визріває з безупинного унеможливлення його мрії про «овечок» і «тихий Ромодан», але художня якість поеми низька, та й сам автор закликав сприймати цю політичну агітку як жарт [12].

Підсумовуючи, можна сказати, що образ героїв Багряного походить від політичних цілей письменника: необхідності створення нової еліти задля набуття

влади в Україні та зміни її історичного шляху. Спираючись на власний багатий подіями й трагізмом досвід, автор ґрунтує свою антропоцентричну історіософську систему на ідеї сильної особистості — ідеалізованому, зразковому образі народного героя.

Придатність кандидата на цей статус включає зв'язок із старою елітою, індивідуалістичну самодостатність, єдність із природою, наполегливість і активність.

Попри всю неоднозначність багрянівської версії українських провідників, вона може прислужитися при створенні національної аристократії, без якої неможливі розбудова й збереження вітчизняної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Багрянний І.* Золотий бумеранг та інші поезії. — К., 1999.
2. *Багрянний І.* Публіцистика: Доп., ст., памфлети, рефлексії, есе / Упор. О. Коновал; Передм. І. Дзюби; Післям. Г. Костюка. — К., 1996.
3. *Багрянний І.* Розгром. — Б. м., 1948.
4. *Багрянний І.* Сад Гетсиманський. — К., 1992.
5. *Багрянний І.* Тигролови. — К., 1999.
6. *Багрянний І.* Тигролови; Огненне коло. — К., 1996.
7. *Войчишин Ю.* Іван Багрянний: бібліографічна студія / Вступ. слово К. Біди. — Вінніпег, Оттава, 1968.
8. *Гудрик-Кларк Н.* Оккультные корни нацизма // <http://literature.gothic.ru/btr/vozrojd.html>
9. *Донцов Д.* Маса і провід. Кількість чи якість. — Львів: Квартальник «Вістника», Ч. 3, 1939.
10. *Достоевский Ф.* Бесы. — М., 1994.
11. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. — Нью-Йорк, 1954.
12. Листи І. Багряного до П. Волиняка // Київський державний архів-музей літератури і мистецтва. — Ф. 1186. — Оп. І. — Спр. 36.
13. *Ніцше Ф.* Так казав Заратустра; Жадання влади. — К., 1993.

14. *Пащенко В.* Безсмертний твір Шарля де Костера // *Костер Ш. де.* Легенда про Уленшпігеля. — К., 1989. — С. 468—478.
15. *Тарнавський О.* Літературний Львів 1939—1944. — Львів, 1995.
16. *Толанд Дж.* Адольф Гитлер. В 2-х т. — М., 1993. — Т. 1.
17. *Хвильовий М.* Твори. В 2-х т. — К., 1990. — Т. 2.
18. *Хвильовий М.* Новели, оповідання «Повість про санаторійну зону». «Вальдшнепи». Роман. Поетичні твори. Памфлети. Вступ. ст., упоряд і приміт. В. Агєєвої; Ред. тому М. Жулинський. — К., 1995.
19. *Шіллер Ф.* Вибрані драматичні твори. — К., 1955.
20. *Шугай О.* Крізь терни Гетсиманського саду. — К., 1996.
21. Щоденник Аркадія Любченка. Львів — Нью-Йорк, 1999.
22. *Łobodowski J.* Ogród Getsemański // *Kultura.* — 1951. — № 1. — Str. 137.